

Павло Федоренко.

О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини.

I.

Я хочу розглянути працю історика О. М. Лазаревського в місцевому масштабі, масштабі Чернігівщини. Запевне працю такого великого діяча, як О. М. Лазаревський, можна й повинно розглядати в більшому масштабі, щоб виявити все його значіння в справі вивчення української історії та в справі охорони українських культурних цінностей. Такої праці поки що нема. Всебічної оцінки його діяльності ще не зроблено. Широкі кола мають невиразне уявлення про його працю. Його праці розкидані в виданнях, мало приступних навіть для наукових робітників. Перелік його праць, надрукований у „Кіевской Старинѣ“¹⁾ — не повний. Вже це одне говорить за розвідки місцевого масштабу. Але, окреслюючи свою працю межами Чернігівщини, я обмежую себе ще з одного боку: в завдання, що я ставлю собі його, не входить розглядати життя й діяльність Лазаревського на території Чернігівщини (Чернігів, Конотоп, Мглин, Глухів, Ніжень) в цілому обсягу. Я розглядаю працю його лиш що-до культурних цінностей Чернігівщини.

У житті О. М. Лазаревського Чернігівщина займає велике місце. Для цього досить хоч побіжно переглянути зовнішні факти його біографії. О. М. народивсь у с. Гирявці, Конотопського повіту, на Чернігівщині. Там проминуло його дитинство (1834—1842, 1844—1846 рр.). Роки навчання в гімназії та університеті проходять по-за Чернігівщиною. В серпні 1861 року його призначено на члена від уряду мирових з'їздів у Чернігівську губерню; був він на цій посаді рр. 1861—1863. Про цю добу його життя розповідають його „Отрывки изъ черниговскихъ воспоминаній (1861—1863 г.г.)“²⁾. В 1863—64 рр. він обіймає посаду наглядача акцизних зборів 3-ої (Мглин) і 5-ої (Глухів) округ чернігівської губернії³⁾. З 7-го червня 1865 року він переходить на посаду секретаря чернігівського губерніяльного „присутствія“ в селянських справах і з 21-го червня секретаря чернігівського губерніяльного статистичного комітету. В 1866—68 рр. обіймає посаду керівника канцелярії чернігівського гу-

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1902. Май.

²⁾ „Кіевская Стар.“ 1902. Мартъ. Май. Чи не своєчасно було-б опублікувати їх цілком? П. Ф.

³⁾ Дѣло Черниг. Губ. питейно-акцизн. Управленія 1863 г. № 86.

бернатора, після цього 23 травня 1868 р. знов переходить на посаду в акциз за наглядача 8-ої округи Чернігівської губернії (м. Конотоп)¹⁾. Після невеликої перерви (1868—1872), яка пішла на службу в Полтавській губернії на посаді члена Полтавського Окружного Суду, він подавсь у відставку і, взявши приватну посаду члена-цінувальника Полтавського Земельного банку, оселивсь у Конотопським повіті Чернігівської губернії за 4 верстви від ст. Конотоп, Моск. Київо-Ворон. залізниці в селі Підлипному, і ця хата відтоді й стала за його постійну базу, хоч-би де він служив. Тут у нього була книгозбірня з різних галузів науки та красного письменства, невелика збірка старих українських портретів. Звичайно він літував тут не тільки підчас своєї дальшої служби на Чернігівщині (1873—на посаді мирового посередника Григорівського участку, 1874—1879 рр. в Ніжені на посаді члена Ніженського Окружного Суду), але й за часів останньої—київської—доби його життя (1881—1902 рр.). Тісно прив'язувала його до Чернігівщини земська праця: протягом 35 років без перерви він був гласним Конотопського повітового земського зібрання. До земської праці він ставився прихильно, брав найактивнішу участь у праці всіх відповідальних комісій²⁾. Протягом двох трьохріч був гласним Чернігівського Губерніяльного земського зібрання від Конотопського повіту. Крім того його обирали за почесного мирового суддю Конотопського повіту. Цей сухий реєстр фактів його службового формуляру говорить за те, що більша частина його життя найбезпосередніше й найтісніше звязана з Чернігівщиною. Такий довгий звязок з певною територією в особи, яку ми знаємо як творця культурних цінностей, вже сам собою є факт, що звертає на себе увагу та виправдовує розгляд діяльності даної особи в місцевому масштабі. Факт цей набирає ще більшої ваги ще й тому, що звязок цей є не тільки механічний, а й органічний. Це не тільки місце служби, а й те пуповиння, що причіплює окрему одиницю до великого цілого, яке дає живі соки цій творчій одиниці.

Щоб це зрозуміти, досить переглянути журнали Конотопських земських зібрань з моменту зародження цього повітового земства: дискусії, доповідні записки й працю комісій, де брав участь О. М. Лазаревський. „Переживая вмѣстѣ съ земствомъ всѣ невзгоды, которыя гнетуть земство“, пише один старий конотопський земець, „Ал. М. еще больше полюбилъ земское дѣло, горячѣе и сильнѣе сталь отстаивать дорогіе земскіе завѣты и тѣ принципы, на которыхъ было создано земское дѣло. Вооруженный серьезнымъ знаніемъ, авторитетомъ и независимостью положенія, А. М. всегда могъ и умѣлъ остановить и оборвать тенденціи, не имѣющія ничего общаго съ земскимъ дѣломъ и противорѣчащія основнымъ земскимъ принципамъ. Смерть Лазаревскаго для Конотопскаго земства является крупной утратой. Отъ насъ ушель безспорно умный, серьезно

¹⁾ Дѣло Черн. Губ. питейно-акц. Управленія 1868 г. № 84.

²⁾ Земській сборникъ Черниг. губ. 1902 г. ноябрь, стор. 153.

образований дѣятель, истинный землець, сильный человекъ“¹⁾). На земському зібранні 21 вересня 1902 року, де поставили питання про увічнення його пам'яті, постановлено було закласти премію О. М. Лазаревського в 300 карб. за написання історії України та асигновано 100 крб. на його портрет²⁾).

Коли наведені факти говорять за те, що звязок Лазаревського з Чернігівщиною є звязок не тільки механічний, а й органічний, то у нас є не тільки фактичні підстави розглядати працю О. М. Лазаревського в масштабі Чернігівщини, а й підстави методологічні: вивчаючи діяльність історика України в невеличкому масштабі, ми ясніш побачимо те коріння, яким він органічно був прив'язаний до України.

Питання про „коріння“ наприкінці приводить до питання про „наводять іє“ стимули життя та діяльності О. М. Лазаревського. Таких стимулів було начеб-то два. Про один з них говорить сам Лазаревський в „Отрывкахъ изъ черниговскихъ воспоминаній: „Въ началѣ марта 1861 г. неожиданно появились въ С. Петербургѣ въ продажѣ Положенія 19 февраля 1861 года. Всѣ бросились читать этотъ давно уже тогда ожидаемый актъ. Когда я прочелъ „общее положеніе“, въ которомъ излагались общія начала уничтоженія крѣпостного права, а затѣмъ и другія „положенія“, меня обуюла великая охота самому попасть въ число тѣхъ, которые призывались для приведенія въ дѣйствіе великаго закона; казалось, что всѣ молодыя силы отдавъ бы этому дѣлу, такъ оно было свѣтло и радостно“³⁾). О. М. Лазаревський прилучався до того кола російської й української інтелігенції, яких захопив самий факт звільнення селян. Він прийняв цей факт як людина практична, себ-то як реальний факт, вступ якого в життя треба було полегшити. На чию-ж вигоду? Запевне, на вигоду селянства, простого люду. Оце й є перший „наводять іє“ стимул його життя й діяльності. Народницькі симпатії, як провідний життєвий стимул О. М. Лазаревського, зформувались безперечно в петербурзькому гуртку українців, що гуртувалися коло Шевченка, а потім коло „Основи“.

Досить нагадати його фактичну участь у журналі „Основа“ та близькість його до Шевченка в останні роки поетового життя. Брат О. М. Лазаревського Михайло Матвійович був найближчий друг Т. Г. Шевченка⁴⁾). В самісінкий день смерті Т. Г. Шевченка всі, що були увечері на панахиді, зібралися до його друга М. М. Лазаревського, де поставили питання про увічнення пам'яті Шевченка й ухвалили такі постанови: 1) перевезти тіло його на Україну відповідно його (поетичному) заповітові; 2) поставити йому надгробок; 3) заснувати народню школу імени Тараса або Шевченка; 4) утримувати одного або кількох студентів у Київському й Харківському універси-

1) Земській сборникъ Черн. губ. 1902. Ноябрь, стор. 154.

2) Журналь очереди. Кон. уѣздн. земскаго собр. 21 сент. 1902 г.

3) „Кіевская Старина“ 1902 г. юнь, стор. 471.

4) „Основа“. 1862. Листи Т. Г. Шевченка до М. М. Лазаревського.

тетах, Одеському ліцеї та Академії мистецтв; 5) видати як-найкраще його твори; 6) призначити премії за найкращий життєпис поета українською мовою та за найкращий критичний огляд його творів; 7) видавати народні підручники з різних предметів; 8) допомагати його рідні; 9) кому-небудь з найближчих друзів його відвідувати що-року його могилу на Україні¹⁾. Безперечно О. М. Лазаревський брав участь в обговоренні цієї програми увічнення Шевченкової пам'яті й виконав перший пункт цієї програми. Разом з Г. Н. Честахівським він супроводив поетове тіло до Канева й описав „Послѣдній день жизни Т. Г. Шевченко“²⁾. „Народническое увлеченіе того времени, каже автор некрологу О. М. Лазаревського в „Кіевской Старинѣ“, „захватило и Александра Матвѣевича. У семьи его есть нѣсколько портретовъ А. М. въ украинскомъ національномъ костюмѣ. Такъ одѣвалась тогда молодежь, желая ближе стать къ народу“³⁾.

З наведеного ясно, що оголошення реформи 19 лютого 1861 року не було моментом, який визначив світогляд О. М. Лазаревського. Воно було лиш фактом, який визначив напрямок, що по ньому пішла його практична праця. І чернігівське походження й зносини з „основ'янами“, серед яких багато було чернігівців (Куліш, Білозерський, та инш.), визначили вибір місцевости, де він переводив у життя зазначений „наводящий“ стимул. З погляду цього стимулу легко пояснити й службу Лазаревського в з'їзді мирових посередників, у губерніяльному „присутстві“ в селянських справах, у губерніяльному статистичному комітеті, на посаді мирового посередника, в нових судових установах, а також його довгу й сумлінну земську діяльність: це — переведення в життя реформ 60-х років, які в розумінні О. М. Лазаревського є „великі реформи“. Оскільки ця практична праця в умовах того часу завдовольняла його — це инша справа. Є дані за те, що служба його обтяжувала⁴⁾. Але це не змінє того, що за один з „наводящихъ“ стимулів життя О. М. Лазаревського є народницькі тенденції.

Служба й земська праця — лиш одна сторона життя й діяльності О. М. Лазаревського. Є друга незмірно більша. Це його наукова діяльність. З приводу вибору секретаря для Чернігівської архівної комісії О. М. Лазаревський писав Г. О. Милорадовичеві: „найти секретаря въ архивную комиссію задача трудная: секретари эти, какъ и поэты, не дѣлаются, а рождаются.. Нужно, чтобы любовь ко всякаго рода шпаргаламъ была врождена человѣку“⁵⁾. Те, що він сказав про секретарів архівних комісій, можна з більшими підставами

1) „Основа“. 1861. Іюнь, стор. 13.

2) „Черн. губ. вѣд. 1861 г. № 12.

3) „Кіевская Старина“. Май 1902, стор. IX.

4) „Не о Черниговѣ или другомъ городѣ я мечтаю, а объ отставкѣ. Тяну лямку, чтобъ больше былъ пансіонѣр. Многое нужно бы докончить. Напечатать я начало Луб. полка въ XI кн. Чтеній, а продолжать некогда“. Арх. Милор. Див. далі стор. 358.

5) Арх. Милор. Див. далі стор. 364.

прикласти до істориків. „Історики, какъ и поэты, не дѣлаются, а рождаются“. „Любовь къ шпаргаламъ“ безперечно була найсильніший „наводящий“ стимул у житті О. М. Лазаревського. Вже в гімназії визначилися, а в університеті остаточно зформувалися його інтереси до наукової праці на полі історії. Перші його статті в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ (з 1853 р.) присвячені питанням, що звязані з українською історією. В 1858 р., себ-то будши ще студентом, він склав і надрукував „Опытъ указателя источниковъ для изученія малороссійскаго края въ историческомъ и географическомъ отношеніяхъ“. Показчик складено дуже старанно й це показує на пильну увагу, з якою О. М. Лазаревський вивчав усе, що стосується до історії України. Цей інтерес, що так рано виявивсь, очевидячки потягнув його й до археографічної комісії, що була при департаменті народньої освіти, де він служив до переселення в Чернігів (22 червня 1860—11 серпня 1861 р.). Треба гадати, що ця „любовь къ шпаргаламъ“ була за той другий могутній стимул, який потяг його на Україну й саме на Чернігівщину. Чернігів за тих часів був справжнє архівне Ельдорадо. В цей час у Чернігові був архів Малороссійської Колегії, себ-то архівні фонди центральних установ України, що згодом року 1880-го їх вивезено до Харкова. За тих часів там ще переховувався Рум'янцівський опис, що його пізніш вивезено до Ленінграду, й монастирські справи, що пізніш потрапили до Київського архіву давніх актів. У родинних архівах Чернігівщини переховувались невичерпані багатства з побуту, соціальної та економічної історії України. Про це архівне Ельдорадо не міг не знати О. М. Лазаревський, що обертавсь у петербурзькому гуртку українців, куди входили Костомаров, Куліш, Шевченко та інші, та й сам склав „указатель для изученія малороссійскаго края“, нитки від якого вели на Україну й зокрема в Чернігів. З статтів Маркевича в „Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“¹⁾, де О. М. Лазаревський почав працювати з 1853 року, він знав, що архів Малороссійської Колегії переховувався частково в одній із башт, прибудованих до собору, а частково в будинку Мазепи, що на валу; що ще в 1850 році в лівій башті собору залишалися полиці, де загинула частина коштовних паперів од вогкості та гнилизни. Про чернігівські архіви, а саме про родинні, він знав і від такого прихильника місцевої старовини, як Г. О. Милорадович, з яким він познайомився року 1857, себ-то будши ще студентом. Від цих відомостів з „баштами“ з „будиночками на валу“ в архівному Ельдораді віяло архівною романтикою й вабило цілою низкою винаходів. Без сумніву все це й потягло молодого історика на Чернігівщину.

З двох „наводящихъ“ стимулів „любовь къ шпаргаламъ“ у О. М. Лазаревського є безперечно переважний. Це та галузь, праця в якій дає йому повне задоволення, не тільки наповнює його життя, але й робить це життя цікавим. Але „любовь къ шпаргаламъ“ визначає тільки при-

¹⁾ „Черниг. Губ. Вѣдом.“ 1852, № 8 стор. 70 і № 9 стор. 76.

страсть до наукової праці („покликання“), але сама собою ще не визначає ні напрямку наукового світогляду даної особи, ні громадської значущості її праць. І те й друге визначає у О. М. Лазаревського перший із зазначених стимулів. Народницькі тенденції, що зв'язані з пануючим інтелігентським напрямком 60-х та й дальших років, скеровують його увагу, як історика, на вивчення історії України, а з історії України на добу Гетьманщини, що протягом її зформувалися характерні риси соціального устрою сучасної України. При цьому він зосереджує свою увагу найголовніше на вивченні соціальних відносин Гетьманщини, на вивченні боротьби поміж різними групами людности та на юридичному оформленні наслідків цієї боротьби, причому симпатії наукового дослідника цілком на боці закріпаченого селянства. Не дарма одну з найцікавіших його праць („Малоросійські посполитые крестьяне“) присвячено дослідкам над процесом закріпачення українського селянства. Так народницькі тенденції визначають напрямок наукового світогляду О. М. Лазаревського. Разом з тим вони ж владно диктують йому певну лінію поведінки щодо самих „шпаргалів“, себ-то в найширшому розумінні цього слова до культурних цінностей узагалі. Він дивиться на них, як на громадське добро й тому намагається всіма можливими засобами звернути на них увагу громадянства й викликати громадську ініціативу щодо їхньої розробки та переховування.

Отже обидва „наводять“ стимули життя й діяльності О. М. Лазаревського обопільно проходять один одного, залежать один від одного й їхнє практичне втілювання в житті особливо наочно виявляється в питанні про те, як ставився О. М. Лазаревський до культурних цінностей Чернігівщини.

II.

Передусім мова піде про „шпаргали“ у вузькому значінні слова, себ-то про архівні багатства. Коли О. М. Лазаревський переїхав на службу в Чернігів, останній мав такі архівні цінності, яких не мало в ті часи ні одне місто України, навіть Київ. Коли касували „Малоросійську Коллегію“, то вирішили всю архівну спадщину, що залишалася після неї, — „генеральную малоросійську архиву“ — поділити поміж намісництвами і всі справи, що мали загальний характер або стосувалися до всієї території Гетьманщини, скупчити в Чернігові. Згідно з наказом Сенату з 28 грудня 1781 р., де зазначено, що Чернігів обрано за місце, де має пробувати архів, тому, що „всякой губернії подручно будетъ получать оттуда свои справки“, Рум'янцев 7 серпня 1786 року видав розпорядження перевести архів у Чернігів, і 29 вересня того-ж року „генеральную малоросійську архиву“ вислано з колегії до чернігівського намісницького правління. Останню дату можна вважати за початкову в історії масового скупчення чернігівських архівних багатств. За ідеєю наказу 28 грудня 1781 р. в Чернігові утворено неначе центральний архів, що в основу його лягли найкоштовніші архівні фонди центральних установ Лівобережжя.

У вересні 1861 року О. М. Лазаревський переїхав на службу до Чернігова. Негайно після переїзду він узявся за архівні розвідки. Паперів Малоросійської Колегії в соборній башті, як писав про це Маркевич 1852 року, не знайшлося. Архів Малоросійської Колегії містився тепер у нижньому поверсі „будинку Мазепи“ на валу й являв собою купи погнилих в'язок, що розсипалися від першої спроби перевернути аркуш. Архів генеральної канцелярії він знайшов 1862 року в приватному будинкові (Решко) в іще гірших умовах: більшу частину шибок у цьому приміщенні було побито й узимку тут заносило снігом усі в'язки, що лежали по-під вікнами. Архів цей (можливо, що з його ініціативи) був перенесений у підвали Губерніяльного Правління¹⁾. Ці первісні архівні розвідки за час з вересня 1861 р. до жовтня 1863 року встановили лиш наявність величезних архівних цінностей, але службові переміни, причину яких встановить майбутній біограф О. М. Лазаревського, вирвали його з Чернігова на час з жовтня 1863 р. до 7 червня 1865 р.²⁾ Безперечно служба в акцизі значно відірвала його від наукової праці. Так, наприклад, у Глухів за доглядача питно-акцизних зборів 5-ої округи він прибув 14 жовтня 1864 р., а за чотири з половиною місяці він пише Г. О. Милорадовичеві: „Съ переселеніємъ въ Глуховъ я еще не разбиралъ своихъ бумагъ... когда пивоваренные заводы въ дѣйствиі — акцизному чиновнику не до литературы“³⁾. Хоч за цей час він і користувався кілька разів відпустками, але очевидно служба в акцизі, даючи йому матеріальне забезпечення, мало залишала часу для наукової праці. Справжню інтенсивну працю в чернігівських архівах О. М. Лазаревський веде з червня 1865 року до 1868 року, себ-то до моменту остаточного від'їзду з Чернігова. Саме за цей час він використав у великій мірі архівні фонди центральних установ України—Малоросійської Колегії та Генеральної Канцелярії, хоч, як він каже, архіву Генеральної Військової Канцелярії за цей час він не переглянув і на половину⁴⁾. Безперечно, з архівних фондів Чернігівського Губерніяльного Правління в бібліотеку О. М. Лазаревського вступили книги „Генеральнаго слѣдствія о маестностяхъ“ Київського та Гадяцького полків. Там-же поміж справами Малоросійської Колегії він знайшов „Описаніе Черниговскаго намѣстничества“ Л. Р. Пащенка⁵⁾. Матеріал, що його взяв О. М. Лазаревський з архівних фондів центральних установ України, ліг в основу більшости його наукових дослідів.

За друге невичерпане архівне джерело для О. М. Лазаревського був архів Чернігівської Казенної Палати. Архів цей й досі становить собою досить складну архівну конкрецію, де можна знайти папери що-до

¹⁾ Лазаревскій А. Описаніе Стар. Мал., т. I. Полкъ Старод., стор. V; т. II полкъ Нѣжин., стор. I.

²⁾ Дѣло Черн. Губ. питейно-акц. управл. 1863. № 86.

³⁾ Архивъ Милор. Див. далі 280 стор.

⁴⁾ Лазаревскій А. Опис. Стар. Мал., т. I, стор. V; т. II, ст. I.

⁵⁾ Лазаревскій А. Опис. Черн. Намѣстн. Черниг. 1868. ст. I.

переведення Рум'янцівського опису в полках Стародубському, Чернігівському та Прилуцькому, що-до приймання од директорів економій в казенне відомство магістратських, рангових та монастирських маєтків, монастирські документи, ревізії й т. инш. Між иншим саме тут О. М. Лазаревський знайшов частину опису Прилуцького полку, що використав у третьому томі „Описанія“¹⁾. За найцікавішу частину архіву Казенної Палати були для нього документи монастирів, на підставі яких останні володіли маєтками. Року 1786, як ліквідовано монастирське землеволодіння, маєтки монастирів передано у відання директорів економії казенних палат, туди-ж передано й документи, що їх одібрали з монастирів. Значить у Чернігівській казенній палаті, що в архіві її О. М. Лазаревський працював найголовніше в 1865—68 рр., він знайшов в'язки документів, що їх одібрано було від усіх монастирів, котрі були р. 1786 в межах Чернігівщини. Цей коштовний матеріал, згодом переданий, можливо за його допомогою, в архів давніх актів у Києві, він використав головне для історії землеволодіння. Монастирські поземельні акти, що переховувалися в казенній палаті, він і характеризує, як „готовый матеріал для Истории монастырскаго землевладѣнія“ на Україні²⁾.

Там-же в архіві Чернігівської казенної палати О. М. Лазаревський знайшов велику частину Рум'янцівського опису, що складалася з 148 фоліантів, кожен приблизно в 1000 аркушів; в ній описано полки Чернігівський, частина Київського, Ніженський, Стародубський, частина Прилуцького й Смілянська сотня Лубенського полку³⁾. З його ініціативи губерніяльний статистичний комітет виклопотав дозвіл вилучити цю коштовну пам'ятку з архіву казенної палати й передати в бібліотеку комітету⁴⁾. „Съ цѣлю придать сему памятнику большую извѣстность и въ то же время сдѣлать его доступнѣе для изученія или справокъ“⁵⁾, себ-то, щоб звернути увагу на цю пам'ятку широких кіл наукових робітників, О. М. Лазаревський разом з М. Константиновичем склали „Обозрѣніе Румянцевской описи“. Ці заходи мали гарні наслідки: чернігівські статистики почали статистичне обслідування Рум'янцівського опису, наслідком чого в „Матеріалахъ для оцѣнки земельныхъ угодій“, що їх видавало Чернігівське земство, з'явилися таблиці Семяновського, Червинського та Филімонова. Власне кажучи, О. М. Лазаревський був перший український історик, що оцінив різноманітне значіння цієї дорожньої пам'ятки для історії України і розпочав науково розробляти її. Він звернув увагу вченого світу на Рум'янцівський опис і викликав ініціативу в справі розшукування окремих частин цієї розбитої та розкиданої по всій Україні пам'ятки.

¹⁾ Лазаревській А. Опис. Стар. Мал. т. III, стор. II.

²⁾ Лазаревській А. Опис. Стар. Малор. т. I, стор. XIII.

³⁾ Лазаревській А. Обозрѣніе Румянц. описи Малороссіи. Вып. I, Черниг. 1866, стор. 13.

⁴⁾ Журнал Черн. Губ. Стат. Комит. № 25—18 февраля 1866 г.

⁵⁾ Лазаревській А. Обозр. Румянц. описи Малор. Вып. I. Черн. 1866, стор. 13.

Як слід оцінив О. М. Лазаревський і архів Чернігівського дворянського депутатського зібрання. „Какой драгоценный источник всякаго рода матеріаловъ хранитъ въ себѣ дворянскій архивъ“, пише він Г. О. Милорадовичеві року 1892¹⁾. Ознайомившись з ним у загальних рисах ще за час перебування в Чернігові, він як-найінтенсивніше користувався відомостями з цього архіву в часи з 1890 до 1902 року, завалюючи Г. О. Милорадовича проханнями вилучити з дворянського архіву ті чи інші потрібні йому для праці відомості²⁾,

Не залишився без оцінки з боку О. М. Лазаревського й архів старих судових установ Чернігівщини, який, на його думку, „заключаетъ въ себѣ массу драгоценнаго матеріала, тщетно ожидающую дѣлателей“³⁾. Правда, за тих часів, коли він мав найбільшу можливість познайомитися з цим архівом (1861—1868 рр.), останній, містячись у будинку Мерперта на старому базарі, був очевидно в такому стані, що використати його як слід не було спромоги, через це, напр., справи генерального суду він міг проминути своєю увагою⁴⁾.

Крім цих великих офіційних архівосховищ, О. М. Лазаревський використав велику силу паперів з родинних архівів Миклашевських, Скоруп, Есимонтовських, Бороздн, Велинських, Покорських-Жоравок, Губчиців, Холодовичів, Кандиб, кн. М. П. Долгорукої (поземельні документи маєтків гр. Рум'янцева), Чарнишів та инш. Користувався він цими архівами за ласкавою допомогою та посередництвом А. С. Лашкевича, І. А. Скаржинського, А. А. Войцеховича, Г. О. Милорадовича, П. Я. Дорошенка, І. М. Марковича, Б. Пл. Антоновича та инших⁵⁾. З багатьма своїми посередниками О. М. Лазаревський вів без перерви жваве листування⁶⁾.

Отже, ні один із більш-менш значних своїм змістом чернігівських архівних фондів не залишився по-за полем зору уважного історика: кожен із цих фондів він оцінив як слід, кожен він використав для наукових праць у міру часу, який у нього був, на кожен він звернув увагу з того чи иншого боку. Розглядаючи відношення його до чернігівських архівних цінностей, ми бачимо, що ці відношення виливалися в такі форми:

1) Прагнення як-найповніше самому використати архівні багатства для наукових праць. З цього боку, оскільки можна гадати на підставі його друкованих праць, він зробив величезну роботу. Запевне, ще ширший матеріал, щоб міркувати про це, дає вивчення рукописної збірки його бібліотеки, що її досі ще науково не досліджено та що її сам Лазаревський не в повній мірі використав. Так у його архіві повинен

¹⁾ Арх. Милор. Див. далі стор. 339.

²⁾ Іб. стор. 329, 331, 337, 339, 344.

³⁾ „Кіевская Старина“. 1902. Февраль.

⁴⁾ Лазаревській А. М. Опис. Стар. Мал., т. I, стор. IV.

⁵⁾ Лазаревській А. М. Опис. Стар. Мал.; т. I, стор. XV, т. II, стор. III.

⁶⁾ В архіві Г. А. Милорадовича збереглося за час з 1860 по 1902 р. 92 його листи, що друкуються далі.

бути матеріал для четвертого тому його „Описанія Старой Малороссіи“. Незадовго перед смертю він писав Г. О. Милорадовичеві „теперь думаю приняться за Полтавскій полкъ, если только Богъ потерпитъ грѣхамъ. А матеріаль собранъ почти весь“¹⁾). Працював він так само і над Чернігівським полком²⁾). Він і сам бачив, що не можна самому використати весь матеріал, що він зібрав: „Когда и кто напишетъ книгу о Румянцевѣ. Я бы отдалъ тому всѣ собранные мною матеріалы, на обратку которыхъ времени нѣтъ и не будетъ“³⁾).

2) Прагнення поставити архівні фонди та окремі документи в умови сприятливі для їхньої цілості. Це ми бачимо на прикладі запровадження Рум'янцівського опису в бібліотеку Чернігівського Губерніяльного Статистичного Комітету з дровника-архіву Казенної Палати. До цього треба додати, що завдяки піклуванням О. М. Лазаревського опис був оправлений, що забезпечило його цілість на довгий час⁴⁾). Нема чого й казати про рукописні збірники його бібліотеки, що всі оправлені в перкалеві палітурки з шкуратяними корінцями. Він-же оправив два томи „Описанія Новгородсѣверскаго намѣстничества“. Звичайно, це все дрібниці, але-ж дрібниці дуже характерні. Архів Чернігівського дворянства впорядкував Г. О. Милорадович цілком з його ініціативи. „Думается — писалъ йому О. М. Лазаревскій, что архивъ дворянства будетъ приведенъ вами въ порядокъ и не будетъ походить на кладовую Плюшкина, какъ теперь“⁵⁾). І справді, архів цей ідеально впорядковано: справи розташовано в спеціально зроблених шафах, описано, перенумеровано й додано до них альфабет. Без сумніву, під його великим впливом Г. О. Милорадович ідеально впорядкував і свій цікавий архів. Завдяки заходам О. М. Лазаревського впорядковано й архів Чернігівського Губерніяльного Статистичного Комітету⁶⁾). Це-ж одне бажання зберегти архівні документи для нащадків примушує його в тих випадках, коли повстає питання про знищення того чи іншого документу висловитися за його збереження. Так на повідомлення Милорадовича, що він хоче знищити деякі рукописи дворянського архіву, він пише: „теперь пріѣхать не могу... Но считаю священнымъ своимъ долгомъ просить не уничтожать дворянскія дѣла; все, что вы признаете нужнымъ уничтожить, подарите Кіевскому университету; онъ вамъ скажетъ большое спасибо и, вѣроятно, со временемъ найдется тамъ что-нибудь и достойное сохраненія“⁷⁾). За його-ж ініціативою Київський центральний архів давніх актів звертається 30 травня 1889 р. до голови Чернігівського Окружного Суду з проханням передати йому на вічну схованку давні призначені на знищення справи з архіву Чернігівського Окружного Суду⁸⁾).

¹⁾ Арх. Милор. Див. 370 стор. ²⁾ Ibid. 313 стор. ³⁾ Ibid. 321 стор.

⁴⁾ Журналь Черн. Губ. Стат. Комит. № 26—4 авг. 1866.

⁵⁾ Арх. Милор. Див. 329 стор.

⁶⁾ Арх. Черн. Губ. Стат. Комит. № 193, стор. 19, 34, 45.

⁷⁾ Арх. Милор. Див. 343 стор.

⁸⁾ Дѣло Черниг. Окружного Суда № 2371, 1889 г.

3) Прагнення поставити архівні фонди в умови не тільки сприятливі для їхньої цілості, але й для наукової розробки. Такі сприятливі умови він утворив для Рум'янцівського опису в Губерніяльному Статистичному Комітеті. Місцеві сили взялися за його розробку й безперечно інтерес до цієї пам'ятки у місцевих наукових сил ріс та поширювався. Але року 1892 повстало питання про передачу чернігівської частини Рум'янцівського опису в Академію Наук. О. М. Лазаревський ударив на сполох. 20-го квітня він пише Г. О. Милорадовичеві: ¹⁾ „по просьбѣ проф. Иконникова обращаюсь къ вамъ съ мольбой сказать: по чьей инициативѣ рѣшено Румянцевскую опись отдать въ Академію Наукъ и скоро ли она, т. е. опись отправится въ сію академію“. І знов 3-го травня йому-ж: „Кіевскій университетъ хочетъ хлопотать у министра народнаго просвѣщенія, чтобы Румянцевскую опись отдали бы ему, университету. Конечно, очень хорошо было бы, если это ходатайство удастся; в СПБ. некому и заниматься этимъ мѣстнымъ памятникомъ (распоряженіе министра основано на частномъ ходатайствѣ одного магистранта); но для того, чтобы ходатайство университета имѣло успѣхъ, нужно, чтобы Румянцевская опись немного обождала въ Черниговѣ; нельзя ли, чтобы она не отправлялась хотя бы мѣсяць или полтора?.. Очень объ этомъ просятъ профессора Кіевскаго университета“.

Ми знаємо, що з цього нічого не вийшло й чернігівську частину Рум'янцівського опису було передано в дуже спокійне й цілком надійне місце, де „заниматься этимъ мѣстнымъ памятникомъ некому“. Тут у О. М. Лазаревського виявилися певні тенденції: місцева пам'ятка повинна залишатися на місці, себ-то там, де через цілком зрозумілі умови цією пам'яткою можуть цікавитися місцеві наукові сили. Ту-ж думку він висловив і з іншого приводу. На запитання Г. О. Милорадовича що-до книги з списками чернігівських дворян, він пише: „Книги со списками черниговскихъ дворянъ слѣдуетъ отдать, по моему мнѣнію, въ б-ку Кіевскаго университета, потому что здѣсь, въ Кіевѣ, существуетъ гораздо большій интересъ къ изученію сосѣдней Черниговщины, чѣмъ въ далекомъ Харьковѣ, у котораго никакихъ историческихъ связей съ Черниговской землей нѣтъ. Если не въ Кіевѣ, то ужъ лучше въ Румянцевскій музей, но и это будетъ странно“ ²⁾. Як відомо О. М. Лазаревський уважав за незручне передавати з Чернігова до Харкова архівні фонди центральних установ Лівобережжя. В Москві чи Київі „Черниговскій архивъ не заглохъ бы въ забвеньи, какъ можетъ онъ заглохнуть въ Харьковѣ, не имѣя съ послѣднимъ никакой внутренней связи“ ³⁾.

4) Прагнення притягти громадську увагу до архівів та архівних документів, як до пам'яток, де заховано минуле, зробити їх для цього приступними не тільки для наукових робітників, а й для широких місцевих кіл, прищепити громадським місцевим колам думку про те, що

¹⁾ Арх. Милор. Див. 337 стор.

²⁾ Ibid. Див. 335 стор.

³⁾ Лазаревскій А. Описаніе Стар. Мал. т. I, стор. V.

все це — громадське добро. Тут він був послідовний і, наприклад, свою рукописну збірку уважав за громадське добро. З цього боку характерна вищенаведена фраза про матеріали, які він залюбки дав-би тому, хто взявся-б написати історію гр. Рум'янцева. Такими-ж фактами, але ще більшого значіння є те, що він відписав деякі найцікавіші чернігівські рукописи Чернігівському музеєві В. В. Тарновського та відписав усю свою рукописну збірку Київському університетові. Тут ми знов відзначаємо у О. М. Лазаревського місцеві тенденції, себ-то, висловлюючись його-ж мовою, прагнення розкрити й установити в нутрішній зв'язок поміж пам'яткою і місцевими науковими та громадськими колами. Конкретизація цього питання про встановлення внутрішнього зв'язку між архівними пам'ятками та громадянством приведе нас до розгляду двох питань: 1) про участь О. М. Лазаревського в місцевій періодичній пресі й 2) про роль його в організації спеціальних архівних органів, що ставлять собі мету мобілізувати культурні сили на те, щоб збирати, впорядковувати, розробляти та публікувати архівні матеріали.

III.

Періодичні видання Чернігівщини мали в особі О. М. Лазаревського дуже енергійного співробітника, що вперто намагався зробити їх розповсюдниками відомостей з історії культури та побуту місцевого краю.

Найбільшу кількість матеріалу він опублікував у неофіційній частині „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“¹⁾ М. Ф. Сумцов у замітці „Губернскія Вѣдомости“, какъ пособіе при изученіи русской исторіи и этнографіи“²⁾, визнаючи, що більша частина „Губернскихъ Вѣдомостей“ протягом з 1838 до 1885 року являє собою паперовий мотлох, що його практичні провінціяли повернули на обгортання лойових свічок та в'яленої риби, відзначив усе-ж-таки й культурну роль цих провінціальних органів. Іншої ролі вони й не могли відограти, бо межі неофіційного відділу були точно визначені. Пропонувалося містити в цьому відділі „Вѣдомостей“ статті тільки з місцевої археології, історії та етнографії. Але вибір та публікування такого-ж, тільки більш-менш цінного матеріалу залежав від чисто випадкових причин, себ-то од появи на провінціальной сцені знавця, аматора. „Такъ въ „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, каже М. Ф. Сумцов, „отмѣтилъ время своей тамъ службы А. М. Лазаревскій“. М. Ф. Сумцов має рацію, кажучи, що час найактивнішого співробітництва О. М. Лазаревського в „Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ є доба його перебування в Чернігові (1861—1863, 1865—1868 рр.). Але співробітництво своє в цім органі він почав далеко раніш, з 1853 р., себ-то будши ще гімназистом. Це співробітництво збільшилося за часів з початку 1856 р., коли за редактора неофіційної частини „Черниг. Губ. Вѣдомостей“ був О. В. Шишацький-Ілліч, що з ним О. М. Лазаревський

¹⁾ Труды Черн. Губ. Арх. Комис., Вип. VII. Указатель статей по исторіи, археології и этнографіи, помѣщ. въ Черниг. Губ. Вѣдомостяхъ за 1838—1906 г.

²⁾ „Кіевская Старина“. 1885, февраль.

листувався ¹⁾. І після від'їзду з Чернігова, навіть тоді, коли „Кіевская Старина“ відібрала, здавалося, всю його енергію, він усе-ж посилав у „Черниг. Губ. Вѣдомости“ документи, які, на його думку, треба було опублікувати в місцевому органі. Так року 1891-го він пише Г. О. Милорадовичеві: „Посылаю вамъ дня через два начало ‚Генеральнаго слѣдствія о маетностяхъ Черниговскаго полка‘ и прошу васъ устроить печатаніе этого интереснаго и важнаго памятника въ ‚Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ‘ съ тѣмъ, чтобы мнѣ отпечатали 100 оттисковъ... Думаю, что губернаторъ ничего не будетъ имѣть противъ напечатанія исторіи черниговскихъ сель, въ чемъ собственно и заключается это слѣдствіе“ ²⁾. 3 березня 1892 року: „Посылаю вамъ опись Конотопской сотни для напечатанія въ ‚Черниг. Губ. Вѣдомостяхъ‘... А печатается ли Генеральное слѣдствіе въ ‚Епарх. Вѣдом.‘?“ ³⁾. 26 січня 1893 року: „Не могу ли я и въ этомъ году напечатать въ ‚Черниг. Губ. Вѣдом.‘ памятникъ такихъ размѣровъ, какъ генеральное слѣдствіе? Я хотѣлъ бы напечатать протокольную книгу Борзны второй половины XVII в. Въ ‚Губернскихъ Вѣдом.‘ печатается такая ерунда, что казалось бы можно“ ⁴⁾.

О. М. Лазаревський не тільки друкує свої праці, а спонукає й інших і разом з тим керує їхньою працею. Це видно з листування з тим-же Г. О. Милорадовичем. 22 вересня 1888 року: „Если бы вмѣсто юридическихъ актовъ да печатали вы въ ‚Черниговскихъ Вѣдомостяхъ‘ какую-нибудь частную переписку XVIII вѣка — большое спасибо сказали бы мы вамъ“ ⁵⁾. 11 грудня 1897 року: „Вы хотѣли составить указатель къ ‚Черниговскимъ Губ. Вѣдом.‘ Вотъ бы теперь вамъ заняться симъ полезнѣйшимъ дѣломъ“ ⁶⁾. 17 лютого 1895 року: „Не выдумаете ли вы еще что-нибудь перепечатать въ ‚Черниг. Губ. Вѣдом.‘? А то вѣдь кромѣ описанія добродѣтелей префекта въ нихъ ничего нѣтъ“ ⁷⁾. Оскільки можна простежити в покажчиках, О. М. Лазаревський активно працював у „Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ з 1853 до 1892 року.

На перший чернігівський період служби О. М. Лазаревського (1861—1863 рр.) припадає видання в Чернігові „Черниговскаго Листка“ Л. І. Глібова. Період цей у житті чернігівських громадських кіл взагалі дуже цікавий. До складу чернігівського українського громадянства входили такі особи, як Л. Глібів, Константинович, брати Білозерські, Ніс, Андрущенко та інші. Безперечно, в національній лінії ця українська громада мала тісний зв'язок з „Основою“. Багато членів чернігівської громади були діяльними співробітниками „Основи“. Разом із тим у її складі є й революційні елементи, як, напр., Андрущенко, В. Біло-

¹⁾ Листування О. В. Шишацького-Ілліча з різними особами (Глібовим, Лазаревським, Кулішем та інш.) збереглося у гром. Дорошевського в Чернігові й тепер для наукового використання неприступне.

Листи О. В. Шишацького до О. М. Лазаревського надруковано далі в цьому томі Українського Археографічного Збірника, 265—267, 269—277 стор. *Прим. ред.*

²⁾ Арх. Милор. Див. 335 стор. ³⁾ Ibid. Див. 336 стор.

⁴⁾ Ibid. Див. 338—339 стор. ⁵⁾ Ibid. Див. 323—324 стор.

⁶⁾ Ibid. Див. 360 стор. ⁷⁾ Ibid. Див. 349 стор.

зерський. Як-раз під цей час у житті чернігівської громади збирається той матеріал, що з нього трохи згодом складаються судові процеси та адміністративні утиски, що спали на чернігівську громаду. Я маю на увазі справи Носа, В. Білозерського та инш.

До складу чернігівського українського громадянства увійшов, приїхавши до Чернігова, і О. М. Лазаревський. Попереду вже зазначено, що він був близький до петербурзького гуртка українців, що гуртувалися коло „Основи“. Ідейним відбитком „Основи“ в Чернігові був „Черниговській Листок“, що його видавав Л. Глібів у 1861—1863 рр. Характерно, що провідна стаття в „Черниговскомъ Листкѣ“ з приводу найгострішого питання того часу належить О. М. Лазаревському. Я маю на увазі його. „Замѣтку на письмо Добротворскаго“¹⁾, де він обороняє живу народню українську мову. Замітка ця має величезний інтерес як з боку громадського, так і тому, що з'ясовує органічне коріння світогляду О. М. Лазаревського²⁾.

Оскільки „Черниговській Листок“, де керівництво належало Л. Глібову, вдовольняв О. М. Лазаревського — сказати важко. А проте до часу першого перебування його в Чернігові належать його спроби закласти місцевий орган, де основна роля керівника належала-б йому. 30 березня 1862 року на ім'я чернігівського губернатора кн. С. П. Голіцина надійшла заява від групи осіб про бажання розпочати видання щотижневої газети під назвою „Десна“. Заяву написано рукою О. М. Лазаревського, підписали її три особи — старший учитель гімназії П. Кизимовський, член від уряду мирових з'їздів О. Лазаревський та секретар губерніяльного статистичного комітету П. Маєвський. Додано й програму, що розбивається на три розділи: 1) місцеві звістки, 2) науково-літературний відділ і 3) всячина. Центральний є другий відділ, де крім оповідань, — що переважно мають за свій предмет місцеве життя, — віршів, творів народньої словесности, містяться нариси з минулого життя краю, „преимущественно основанные на изученіи архивныхъ памятниковъ“; етнографічні та статистичні досліді місцевости, статті що-до медично-топографічного опису країни та громадського життя й педагогічні замітки. Мова видання — російська й українська. Прохання дозволити видання „Десны“, що підтримав його чернігівський губернатор, міністерство народньої освіти відхилило „по случаю пересмотра нынѣ всѣхъ постановленій по дѣламъ книгопечатанія“³⁾. Отже утворити свій орган О. М. Лазаревському на цей раз не пощастило.

Трохи згодом, за часів свого другого перебування в Чернігові (1865—1868), ідею цю він здійснив у вигляді „Записокъ Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета“.

У передмові до „Памятной Книжки Черниговской губерніи за 1862 годъ“, що її видав Чернігівський Губерніяльний Статистичний Комітет, відзначено принципи, що на їх підставі треба було перебудувати губерніяльні

1) „Черниговській Листок“. 1863. № 9.

2) Л. Глібів, „Твори.“ 1927 „Сяйво“. Вступна стаття Б. М. Шевелева.

3) Дѣло секр. стола канцел. Черниговскаго губернатора 1862 г. № 32/269.

статистичні комітети. Відзначаючи слабкі наслідки їхньої діяльності, автор передмови пояснює це тим, що до цього часу вони були лиш замкненою адміністративною установою. Віднині вони перестають бути зібранням, що складаються виключно з осіб офіційних, і в члені комітетів вступає кожен, хто бажає взяти участь у їхній діяльності та хто може сприяти розвитку громадської статистики. Разом з тим, щоб перевірити дані, що вони збирають, громадським прилюдним обговоренням дозволено статистичним комітетам друкувати зібрані відомості або в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, або в вигляді пам'яткових книжок, приступних кожному читачеві. Разом з тим новим характером, що набувають статистичні комітети, і самий обсяг їхньої діяльності природно поширюється: до простого збирання числових даних приєднується вже можливість науково обробляти ці дані ¹⁾. О. М. Лазаревський прийняв посаду секретаря Чернігівського Губерніяльного Статистичного Комітету як-раз тоді, коли в звязку з новими течіями, стало можливим не тільки друкувати праці в губерніяльних „Вѣдомостяхъ“ та пам'яткових книжках, але й видавати свій друкований орган. Вступивши на посаду секретаря Статистичного Комітету, О. М. Лазаревський зараз-же розгорнув широкий план праці, причім з приводу питання про те, в якому вигляді повинні виходити з друку праці Комітету, він висловився за те, щоб надати їм характер періодичного збірника під назвою „Записокъ Черниговскаго Статистическаго Комитета“. Таких збірників, на його думку, повинно бути більш ніж так званих пам'яткових книжок вже через те, що останні мають у собі певну частину нікчемного паперового баласту (календарні, хронологічні та інші відомості), що нікому непотрібні, а тільки роблять видання дорожчим ²⁾.

На дальших зборах ³⁾ О. М. Лазаревський зробив доповідь про програму „Записокъ“, що мала такі відділи:

- 1) Досліди над історією, географією та статистикою губерні.
- 2) Матеріяли для опису губерні.
- 3) Бібліографічний огляд праць, що мають за предмет Чернігівську губерню.
- 4) Дрібні статті та замітки.

Виходить, що поява „Записокъ“ на світ, їхня програма й добір матеріалу, як це видно з дальших журналів Комітету, цілком залежали від О. М. Лазаревського. За час з 1866 до 1868 року вийшло дві книги — I та II (випуск 1—2, 3—4, 5—6).

Крім цього коштом комітету надруковано його „Записку объ изученіи Черниговской губерні въ этнографическомъ отношеніи“ (з додатком програми для збирання етнографічних відомостів) ⁴⁾.

В VII вип. „Трудовъ Черниговской Губернской Архивной Комиссії“ надруковано „Описание рѣкъ и рѣчекъ Черниговскаго полка въ 1754 году“

¹⁾ Памятная Книжка Черниг. губ. 1862, V—VII.

²⁾ Журналь засѣд. Черниг. Губ. Стат. Комитета, № 20 отъ 24 іюля 1865 г.

³⁾ Журналь Черниг. Губ. Стат. Комитета, № 21. Ноября 6 и 9 1865 г.

⁴⁾ Черниг. Губ. Вѣдомости, 1863 г. № 6, стор. 77.

за рукописом О. М. Лазаревського, що одержала архівна комісія, після того як він помер, через В. Л. Модзалевського від його родини. О. М. Лазаревський готував цей рукопис до друку, написав передмову, але надрукувати його не встиг.

Все, що надрукував О. М. Лазаревський у Чернігові, можна розбити на дві категорії: 1) оригінальні праці з української літератури, етнографії та історії й 2) документальний архівний матеріал з історії України. У моє завдання не входить оцінити його оригінальні праці, надруковані в чернігівських періодичних виданнях. Але все-ж-таки треба звернути увагу на дві його записки з першої категорії; вони невеличкі завбільшки, але дуже важливі з організаційного погляду. Першу з них „объ изученіи Черниговской губерні въ этнографическомъ отношеніи“ було заслухано в засіданні Чернігівського Губ. Статистичного Комітету 15 січня 1863 року¹⁾. Щоб скласти повний опис губернії (а це є одне з завдань статистичних комітетів), треба робити часткові досліді над тою чи іншою стороною життя країни. Одною з таких підготовчих праць є вивчення Чернігівщини з етнографічного боку. Що-до етнографічних відтінків Чернігівщина — дуже різноманітна. Це легко помітити як на зовнішньому вигляді селян, так і в їхній мові, одягові та в хатній обстанові. Вивчення цієї етнографічної різноманітності в звязку з топографією місцевости та історичною долею країни дасть цікаві наслідки для науки взагалі й для опису країни зокрема. Це головні думки його „Записки“. Крім того додано „Програму для описанія села или мѣстечка“ в 20 пунктах з докладними поясненнями. Розглянувши записку й програму та пропозицію О. М. Лазаревського (в ті часи він ще не був секретарем Комітету) розробити відомості, що мусять бути зібрані шляхом цієї анкети. Комітет пішов цілком назустріч цим пропозиціям, постановив надрукувати подані матеріали й розіслати на місця. Вже з травня того-ж року стали надходити описи сіл і містечок²⁾. Найцікавіші з них було надруковано в „Записках“ Комітету. Велику силу українських прислів'їв О. М. Лазаревський передав Номисові, про що й згадує останній у передмові до свого збірника³⁾. До ідеї про всебічні студії над селянським побутом О. М. Лазаревський повертається в 1866 р. На засіданні Чернігівського Губерніяльного Статистичного Комітету 18 січня він прочитав свою записку „О собираніи свѣдѣній для изученія крестьянскаго быта въ экономическомъ отношеніи“, де головна думка зводиться ось до чого. Вивчення народного побуту з економічного боку важливе тому, що „ведеть къ наглядному уразумѣнію матеріальныхъ средствъ народа, отъ которыхъ въ прямой зависимости находится нравственное его развитіе“. Вивчення це важливе також і в звязку з тими питаннями (напр., питання про повинності), що їх висуває земство. До записки додано зразковий опис се-

1) Журналъ засѣдан. Черн. Губ. Стат. Ком. № 9 отъ 15 января 1864 г.

2) Журналъ засѣдан. Черн. Губ. Стат. Комит. № 14 и 33. 1863 г.

3) Номисъ М., Українські приказки і прислів'я й т. и. СПб. 1864, стор. 1.

лянського господарства. Комітет і до цієї записки свого секретаря поставився дуже доброзичливо, надрукував її й розіслав на місця ¹⁾). Обидві ці записки О. М. Лазаревського цікаві, як практичне переведення в життя тих провідних стимулів, що про їх розказано передніш.

Переходячи до оцінки документального архівного матеріалу, що опублікував О. М. Лазаревський, треба підкреслити, що тут ми маємо діло з скупченням багатьох культурних цінностей. Він мав надзвичайний архівний нюх, що допомагало йому правдиво й точно визначити значіння того чи іншого документу. Більша частина того, що він опублікував, має першорядне значіння: це — перводжерела, що лягли вже в основу багатьох наукових праць і, без сумніву, ще не вичерпані до дна. Окрім того, багато дечого з того, що він надрукував, відграло ролю побудника в певному напрямку. Безперечно ролю такого побудника мало його „Обозрѣніе Румянцевской описи“ у справі її розробки; великий імпульс у справі розшуку та видання родинних паперів дала його стаття „Очерки дворянскихъ фамилій“ в „Запискахъ“ Чернігівського Статистичного Комітету ²⁾). Правда, умови друку в провінціальних виданнях були занадто несприятливі й це робило деякі його видання недостатніми. Наприклад, вийшло недостатнім „Генеральное слѣдствие о маетностяхъ Черниговскаго полка“, надруковане в чернігівських „Губ. Вѣдомостяхъ“: у ньому не складено покажчика, документи на володіння довелося викинути, зберігши тільки текст самого слідства, та й текст отой рясніе багатьма друкарськими помилками. Все це треба поставити тільки на рахунок несприятливих умов друкування в провінції. Піклуванням про коректуру чернігівських друків перейнято всі листи О. М. Лазаревського до Г. О. Милорадовича, де мова йде про друкування в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“. Запевне тут доводилося вибирати, і О. М. Лазаревський розв'язував це питання так, як його розв'язував В. Мякотін у замітці з приводу видання „Слѣдствія“: „лучше имѣть не вполнѣ удовлетворительное издание важнаго памятника, чѣмъ не имѣть никакого“ ³⁾).

Працюючи по архівах, О. М. Лазаревський практично засвоїв думку про те, що архівний документ є унісум, що втрату його нічим не можна винагородити. Щоб забезпечити йому довше життя, його треба надрукувати. Тут керувала ним своєрідна філософія природи, що розсипає силу-силенну насіння, з якого заціліє й прокинеться до життя одна-дві насінинки. Опубліковуючи який-небудь документ, О. М. Лазаревський обов'язково вимовляє собі сотню-другу відбиток та й розсилає їх до найсолідніших наукових установ, а решту складає в Підлипному „для потомства“, як висловлюється в одному з листів до Г. О. Милорадовича. Друкуючи документи, здійснив він, будь-що-будь, двоє завданнів: 1) забезпечував їх існування на довгий час у розмноженому, хоч, може, й не в ідеальному вигляді й 2) встановляв зв'язок поміж місцевою пам'яткою та місцевим громадянством.

¹⁾ Журналъ засѣд. Черн. Губ. Стат. Комит. отъ 18 января 1866 г.

²⁾ Труды Черниг. Ученой Архивной Комисіи. Вип. VIII, стор. 154.

³⁾ „Кіевская Старина“ 1893 г. № 8, стор. 309.

IV.

У друкованих джерелах до історії про те, як повстала Чернігівська Архівна Комісія, ініціатором її звичайно називають чернігівського губернатора Андреевського. На підставі листування О. М. Лазаревського з Г. О. Милорадовичем ми можемо сказати, що справжнім ініціатором цієї справи був О. М. Лазаревський, Коли йому на думку спадала будь-яка ідея, він здійснював її надзвичайно енергійно. Це ми бачимо в справі Чернігівської Архівної Комісії. Що правда, тут він не міг особисто бути організатором цієї справи. Умови були такі, що для успіху діла матеріального та инш. потрібно було, щоб ініціатива виходила від осіб добромисних. Світовий дух хитрий, каже Гегель, і орудує через своєкорисливі спонування окремих осіб. Лазаревський тут засвоїв тактику світового духа. Його енергія трансформувалася через ланки: Лазаревський — Милорадович — Андреевський.

Вперше думка про Чернігівську Архівну Комісію з'являється в листі Лазаревського до Милорадовича з 25 квітня 1891 року: „почему — питає він — съ вашей помощью не открывается Черниговская Архивная Комиссия?“¹).

Але це поки що мрія. Впертійш переводити цю мрію в життя він починає з лютого 1894 року. „Я все мечтаю о Черниговской Архивной Комиссии. Начните это дѣло письмомъ къ Андреевскому — согласится ли онъ поддержать такое начинаніе? Вѣдь теперь изъ Чернигова до Кіева рукой подать — 10 час. ѣзды по желѣзной дорогѣ, поэтому и я могъ бы оказать дѣятельную помощь. Пожалуй бы взялъ на себя должность правителя дѣлъ. Вы — предсѣдатель, разумѣется. Устроили бы музей и библиотеку. Убѣдили бы Ханенко завѣщать его библиотеку въ архивную комиссію“²). В цьому листі намічено шлях реального здійснення Комісії — через губернатора Андреевського намічено й майбутнього голову Комісії. Стежачи за листуванням Г. О. Милорадовича, ми бачимо, що з весни цього року розпочинається жваве листування Г. О. Милорадовича з Андреевським спочатку на ґрунті друкування Милорадовичевих історичних матеріалів у „Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“. Вперше згадку про проект відкрити в Чернігові „історично-археологічний музей“ ми знаходимо в листі Андреевського до Г. О. Милорадовича з 30 травня 1894 року³).

Відповідаючи на лист Г. О. Милорадовича, Андреевський пише від 13 червня 1894 року: „Объ открытіи археографической комиссии я веду переписку и надѣюсь вскорѣ дѣло довести до конца“⁴).

Порівнюючи дати останніх двох листів, ми бачимо, що „світовий дух“ починає орудувати через своєкорисливі урядовницькі інтереси. А „навіяння“ продовжувалося.

„Побуждайте префекта къ началу ходатайства объ открытіи въ Черниговѣ археографической комиссии. Кстати, сейчасъ разрѣшается въ СПБ

¹) Арх. Милор. Див. 331 стор.

²) Ibid. Див. 344 стор.

³) Ibid. Див. № 62.

⁴) Ibid. № 62.

представленіе объ открытіи комиссії въ Харьковѣ и Курскѣ. Стыдно будетъ Чернигову отстать отъ Курска. Я готовъ быть дѣлопроизводителемъ, для чего буду прїѣзжать разъ въ мѣсяць въ Черниговъ. Поговорите съ губернаторомъ серьезно, чтобы онъ теперь же представилъ въ СПб, тамъ навѣрное разрѣшатъ, и работники найдутся. Къ зимѣ бы и образовали хоть канцелярію комиссії“.

22 вересня: „Хотя въ Черниговѣ дѣлателей для будущей архивной комиссії и немного, но все-жъ таки если она родится, то кое-что сдѣлать можно будетъ. Я объщаю частицу своего времени и трудовъ“¹⁾.

І знов 22 жовтня: „А что же Черниговская архивная комиссія? Кажется Андреевскій ею не интересуется“²⁾.

З 1895 року, коли ідея утворити чернігівську архівну комісію досить зосередилася в свідомості Г. О. Милорадовича, а через нього в голові Андреевського, в листах О. М. Лазаревського починається нова нота — про секретаря Комісії, про те, хто буде душею всієї цієї справи. „Что же Архивная Комиссія Черниговская молчитъ? Пора бы и начинать. Только помните, что весь вопросъ въ секретарѣ. Безъ преданнаго дѣлу секретаря комиссія не пойдётъ“³⁾. ...„Идетъ вопросъ объ открытіи въ Черниговѣ Архивной Комиссії. Будемъ ждаты осуществления этой благой мысли. Умѣйте только выбрать секретаря“⁴⁾.

Сповіщаючи 9 жовтня про обрання його на голову Київського Товариства Нестора-літописця, О. М. Лазаревскій не обминув нагоди перевести повчальну аналогію. „Въ примусы Нестора я попалъ въ видѣ компромисса двухъ партій, которыя, подравшись на своихъ кандидатахъ, выбрали чужого, чтобы ни вамъ, ни намъ. Но ужъ очень бѣдно это общество. Ваша архивная комиссія будетъ богаче... Скоро ли вы въ Черниговъ и скоро ли Черниговская архивная комиссія обнаружится явно?“⁵⁾. „Въ Архивную Комиссію Черниговскую (когда же она родится?) насъ конотопцевъ записалось десять человекъ во время земскаго собранія и деньги мы тогда же заплатили... Пожалуйста, торопите Архивную Комиссію къ скорѣйшему рожденію. Мнѣ ужасно хотѣлось бы быть на первомъ засѣданіи“⁶⁾.

Але зминув і 1895 рік. А комісії все немає...

„Не знаете ли чего о Черниговской Архивной Комиссії. Черниговскій губернаторъ теперь въ Кіевѣ и могъ бы подвинуть разрѣшеніе этого вопроса, если искренно желаетъ бытія этому учрежденію...“⁷⁾.

„Не знаю, осуществится ли когда-нибудь Черниговская Архивная Комиссія или же дѣло ограничится собираніемъ книгъ въ бархатныхъ переплетахъ, но къ свѣдѣнію Вашему, какъ ближайшаго участника въ вопросѣ о ея рожденіи, сообщаю слѣдующее: въ Новгородсѣверскомъ монастырѣ въ числѣ стараго хлама въ амбарахъ валяется очень хо-

¹⁾ Ibid. Див. 346 стор.

²⁾ Ibid. Див. 348 стор.

³⁾ Ibid. Див. 350 стор.

⁴⁾ Ibid. Див. 351 стор.

⁵⁾ Ibid. Див. 350 стор.

⁶⁾ Ibid. Див. 351 стор.

⁷⁾ Ibid. Див. 355 стор.

рошій портретъ жены Стародубскаго полковника Жоравки, рисованный въ 1694 г. (есть надпись). Портретъ этотъ скоро погибнетъ, если его не извлечъ изъ той кучи мусора, въ которую онъ погружень...“¹⁾.

28 вересня варіяція на ту саму тему:

...„Пожалуйста, похлопочите о портретъ Журавковой, находящемся въ Новгородсѣверскомъ монастырѣ. Онъ будетъ украшеніемъ Черниговскаго музея, а то вѣдь пропадетъ. Относительно Черниговской Архивной Комиссіи я еще посмотрю, что это будетъ за учрежденіе“²⁾.

В останній фразі вже чутно сумніви. О. М. Лазаревський, безперечно, був свідомий того, в які форми виливається організація його мрії. Особливо ефектне й багатозначне було відкриття комісії (14 листопада 1895 року), коли після урочистого молебня з виголошенням многоліття, єпископ тульський та більський Питирим сказав промову з таким закінченням: „Благородный починъ достоуважаемаго Евгенія Константиновича въ дѣлѣ учрежденія архивной комиссіи въ Черниговѣ долженъ привлекать сочувствіе всѣхъ членовъ комиссіи, и это съ увѣренностью можно сказать, потому что какъ при первоначальномъ обсужденіи вопроса объ открытіи ея въ Черниговѣ дѣло было начато молитвою, такъ и сейчасъ самое открытіе дѣятельности ея состоялось не при чтеніи обычныхъ въ такихъ случаяхъ рѣчей и рефератовъ, а при молитвенномъ обращеніи къ Богу всяческихъ, Творцу неба и земли, промышляющему о всѣхъ“³⁾.

Цілков зрозуміле розчарування охопило О. М. Лазаревського.

„Мнѣ кажется, что при Андреевскомъ Черниговская Архивная Комиссія дальше не пойдетъ собиранія старыхъ ружей и никому ненужныхъ копій. Поэтому нечего и мѣшаться... Когда-нибудь будетъ другой ‚сатрапъ‘, при которомъ комиссія можетъ и пойти, но разумѣется нуженъ дѣятельный предсѣдатель или секретарь — ищите такового...“⁴⁾.

Нарешті, й секретаря Комісії знайдено в особі Тіхонова. З листування Милорадовича з Тіхоновим видно, що останнього Милорадович запросив складати родовідну книгу чернігівського дворянства, що він надумавсь видавати, але потім, мавши на увазі хороші атестації Тіхонова, Милорадович запросив його на посаду керівника справ Архівної Комісії. Комісія розпочала свою діяльність під головуванням Г. О. Милорадовича. В засіданні 15 червня 1897 року О. М. Лазаревського обрано на почесного її члена. Дякуючи Комісії за обрання його на члена, він скористувався з цієї нагоди, щоб звернути увагу комісії на деякі негайні завдання. Перше завдання, на його думку, це збирання матеріалів для історії розкріпачення селян у межах Чернігівщини.

„Важнѣйшимъ матеріаломъ для сего представляется дѣлопроизводство мировыхъ посредниковъ, вводившихъ въ дѣйствіе уставныя грамоты (1861—1863 гг.). Этотъ дорогой архивный матеріаль сохраняется, слѣдуетъ думать, при канцеляріяхъ г. г. уѣздныхъ предводителей дворян-

¹⁾ Ibid. Див. далі 356 стор. ²⁾ Ibid. Див. далі 356 стор.

³⁾ Труды Черниг. Арх. Комиссии. Вип. 1, стор. 23.

⁴⁾ Арх. Милор. Див. далі 358 стор.

ства, предсѣдательствовавшихъ въ свое время въ сѣздахъ мировыхъ посредниковъ. Думается, что полезно было бы нынѣ же просить г. г. уѣздныхъ предводителей дворянства о присылкѣ въ архивную комиссію всѣхъ дѣлъ не только мировыхъ посредниковъ, но и мировыхъ сѣздовъ, по крайней мѣрѣ за три года первоначальной ихъ дѣятельности, т. е. за 1861—1863 годы. Нѣтъ сомнѣнія, что въ свое время этотъ архивный матеріалъ послужитъ драгоцѣннымъ источникомъ для исторіи проведенія въ дѣйствіе великаго закона 19 февраля 1861 года.

Кромѣ сего, имѣя въ виду, что Черниговская архивная комиссія несомнѣнно озаботится составленіемъ библіотеки, въ которой будетъ сосредоточена по возможности вся литература, обнимающая мѣстную исторію, я полагалъ бы полезнымъ озаботиться собираніемъ книгъ, напечатанныхъ въ г. Черниговѣ въ XVII и XVIII в. в. Какъ извѣстно, типографія Черниговскаго Троицко-Ильинскаго монастыря печатала книги, преимущественно богословскаго содержанія, до конца XVIII в., причемъ книги второй половины сего вѣка, т. е. позднѣйшія, наименѣе извѣстны и многія изъ нихъ не значатся въ библіографическихъ описаніяхъ. Между тѣмъ въ нѣкоторыхъ черниговскихъ библіотекахъ такіа книжки хранятся въ нѣсколькихъ экземплярахъ, вслѣдствіе чего собраніе книгъ черниговской печати за прежнее время не представило бы особыхъ затрудненій, по крайней мѣрѣ по отношенію къ XVIII в.¹⁾

Кінець-кінцемъ О. М. Лазаревський мав рацію... Чернігівська Архівна Комісія за губернатора Андрєєвського не пішла далі збирання старих рушниць. За час до травня 1898 року вона друкувала дуже побожні речі, про що О. М. Лазаревський пише²⁾: „Мнѣ кажется, что лучше ничего не печатать, чѣмъ печатать пустяки“.

„Любопытно бы узнать отъ васъ о дальнѣйшей судьбѣ Черниговской Архивной Комиссіи. Неужели она такъ и будетъ влачить свое существованіе? Хотя бы собирала что-нибудь для потомства, если не можетъ ничего издавать. Я не знаю денежныхъ средствъ комиссіи. Можно было бы издать описаніе Новгородсѣверскаго намѣстничества. Въ Черниговѣ печатать, а я бы здѣсь корректуру выправилъ“³⁾.

У такому мізерному існуванні комісії, на думку О. М. Лазаревського винен секретар. „Найти секретаря въ архивную комиссію задача трудная: секретари эти, какъ и поэты, не дѣлаются, а рождаются... Нужно, чтобы любовь ко всякаго рода шпаргаламъ была врождена человѣку“⁴⁾.

„Какъ жалко, что Черниговъ не въ такомъ положеніи относительно Кіева, какъ Нѣжинъ, я бы попробовалъ взять какого-нибудь расположеннаго къ дѣлу студента и руководить имъ. Давайте хоть что-нибудь издавать. Вѣдь въ Архивной Комиссіи деньги есть. Найти хотя бы все то же описаніе Новгородсѣверскаго намѣстничества. Дайте средства и я ихъ напечатаю въ Кіевѣ, какъ изд. Черниговской Архивной Комиссіи“⁵⁾.

¹⁾ Труды Черниг. Арх. Комис. Вип. V. 1903 р.

²⁾ Арх. Милор. Див. далі 361 стор. ³⁾ Ibid. Див. далі 363 стор.

⁴⁾ Ibid. Див. далі 364 стор. ⁵⁾ Ibid.

Нарешті після всіх цих зідхань з приводу бездіяльності архівної комісії, що не приносили ніякої користі справі, О. М. Лазаревський починає шалену атаку проти секретаря комісії Тихонова, на його думку, головного винуватця бездіяльності комісії.

„А Архивная Комиссія въ Черниговѣ почіеть сномя праведныхъ... Вѣдь вы предсѣдатель и на васъ лежитъ первая вина сего сна. Мнѣ кажется, что прежде всего нужно упразднить Тихонова и пригласить кого хотите. Пригласите изъ Кіева одного изъ учителей, занимающихся мѣстной исторіей (Василенко, Кивлицкаго, Левицкаго) съ условіемъ, чтобы онъ пріѣзжалъ въ Черниговъ разъ въ мѣсяць для засѣданій только. Повѣрьте, что работа пойдетъ прекрасно. Дайте жалованье, то, что получаетъ Тихоновъ, и успѣхъ комиссії будетъ обезпеченъ, я вамъ ручаюсь. Андреевскому вѣдь все равно. Подумайте, спишитесь съ Андреевскимъ и секретаря я Вамъ укажу, именно Василенко (изъ Глухова), юношу знающаго и ретиваго... Будемъ поливать Черниговскую Архивную Комиссію живою водою...“¹⁾.

Але й жива вода погано бере...

...„А что же Черниговская Архивная Комиссія? Неужели нельзя удалить ни къ чему ненужнаго Тихонова и поручить секретарское дѣло какому-нибудь кіевлянину, который два раза будетъ ѣздить въ Черниговъ, а печатать будемъ здѣсь? Мнѣ кажется, что это дѣло уладить должны вы и вы же должны Тихонова удалить теперъ же, потому что получаемыя имъ деньги это — благотвореніе, а не заработокъ. Онъ самъ, по моему, долженъ бы эту немудрую вещь уразумѣть. Очень желаю увидѣться съ Мухановымъ и напасть на него. Пріѣзжай (изъ Кіева) секретарь это очень полезная выдумка. Если можете, помогите, а нѣтъ, то, нечего дѣлать, нужно будетъ съѣздить въ Черниговъ и поговорить съ Мухановымъ“²⁾.

„Скоро ли вы пріѣдете въ Малороссію?“

...„Необходимо позаботиться вамъ объ архивной комиссії, которая брошена на произволь судьбы и лишь служить къ прокормленію ни на что намъ ненужнаго теперешняго ея секретаря“³⁾.

Нарешті, через те, що голова з різних міркувань не може розправитися з секретарем, О. М. Лазаревський веде атаку й проти голови Комісії.

„Я давно хотѣлъ поговорить съ Вами о злосчастной Черниговской Архивной Комиссії. Мнѣ кажется, что принявъ на себя обязанность предсѣдателя, вы должны же что-нибудь дѣлать... Конечно, если бы не неудачный выборъ секретаря, то еще можно бы кое-какъ обходиться, а выбравъ такого секретаря, вы сдали Архивную Комиссію въ архивъ. Я все собираюсь написать въ ‚Кіевскую Старину‘ статейку — сколько собираетъ и собрала денегъ Черниговская комиссія и что она сдѣлала, да все не хочется, потому что вы числитесь предсѣдателемъ. Мнѣ кажется, что вы должны необходимо сплавить теперешняго секретаря и замѣ-

¹⁾ Ibid. Див. далі 365 стор. ²⁾ Ibid. Див. далі 366 стор.

³⁾ Ibid.

нить его другимъ. Замѣна тѣмъ легче будетъ, что прїѣзжающій изъ Кіева секретарь вполнѣ будетъ возможенъ. Два раза въ мѣсяць онъ будетъ прїѣзжать, а дѣло поведетъ въ сто разъ лучше, чѣмъ, теперешній, живущій въ Черниговѣ постоянно. Объ этомъ я хочу обстоятельно поговорить съ Мухановымъ, когда онъ вернется изъ-за границы. Нельзя же наконецъ, собирать съ членовъ деньги на содержаніе Тихонова.

Вы не сердитесь, Г. А., потому что все это божеская правда. Или передайте вашу должность другому, или дѣлайте что-нибудь, т. е. удалите секретаря прежде всего. Это вашъ выборъ и выборъ фатальный: онъ сразу умертвилъ комиссію.

Прїѣзжихъ секретарей изъ Кіева можно найти нѣсколькихъ. Такіе секретари будутъ тѣмъ удобнѣе, что здѣсь въ Кіевѣ будутъ печатать труды Комиссіи“¹⁾.

Наприкінці атака ця призвела до того, що Г. О. Милорадович зрікся головування в Чернігівській Архівній Комісії. В засіданні 2 січня 1902 року його відставку прийнято й на голову обрано директора чернігівської гімназії Є. М. Зеленецького²⁾. Секретар Тихонов подавсь у відставку, але зараз-же забрав прохання про відставку назад. Як реагував на це Лазаревський, видно з його листа від 29 жовтня 1901 року³⁾.

...„О Черниговской Архивной Комиссии я написал замѣтку въ февральскую книгу ‚Кіевской Старины‘ — прочтите. Мнѣ кажется, что у Тихонова ни самолюбія, ни конфузливости нѣтъ. Что же могутъ кіевскіе профессора сдѣлать! Могли сдѣлать вы, но вы ушли, оставивъ вами же найденнаго Тихонова. Вамъ слѣдовало оставаться, а Тихонову нужно было уйти. Тогда можно было найти и. д. правителя дѣлъ изъ Кіева, который бы два раза прїѣзжалъ въ Черниговъ, а работалъ здѣсь. Теперь все это неосуществимо. Что такое Зеленецкій — Богъ его знаетъ. Должно быть на Тихонова похожъ, потому что просилъ его остаться. Этотъ интересный журналъ Черниговской Архивной Комиссии я перепечаталъ въ ‚Кіевской Старинѣ‘ съ комментаріями“.

Замітку, що вміщено в „Кіевской Старинѣ“, написав О. М. Лазаревський з приводу статті Ю. В. Татищева „Черниговскіе архивы“, вона має ту-ж назву⁴⁾. В ній він подає ту думку, що Чернігівська Архівна Комісія, над жадними архівами не працює й це залежить головне від кер. справами Комісії Тихонова.

„Съ 1897 года по настоящее время комиссія издала три тетради своихъ ‚Трудовъ‘, въ которыхъ ничего не упоминается, чтобы правитель дѣлъ Комиссии осматривалъ какіе-либо черниговскіе архивы или занимался онъ другими архивными работами, которыя на него возлагаются закономъ 13 апрѣля 1884 года объ учрежденіи ученыхъ архивныхъ комиссій. А между тѣмъ въ Черниговѣ лежащихъ въ забвеніи архивовъ — болѣе чѣмъ достаточно. Одинъ архивъ старыхъ судебныхъ мѣстъ, хранящійся при Окружномъ Судѣ, заключаетъ въ себѣ массу драгоцѣннаго

¹⁾ Ibid. Див. далі 367 стор. ²⁾ Труды Черн. Архивной Комиссии, т. IV.

³⁾ Арх. Милор. Див. 369—370 стор. ⁴⁾ „Кіевская Старина“, 1902 февраль.

исторического матеріала, тщетно ожидающую дѣлателей, но, увы, таковыхъ нѣтъ...“.

Це було вже перед самою смертю О. М. Лазаревського. Я подав по можливості у виписках з оригінальних документів історію боротьби за Чернігівську Архівну Комісію. Вона характерна багатьма сторонами. По-перше, вона виявляє не аби-яку енергію О. М. Лазаревського в здійсненні громадсько-корисних цілів. У цій боротьбі найхарактерніші ті моменти, що звязані з його прагненням надати невдало організованій установі наукового характеру. Чернігівська Архівна Комісія, попередниця теперішніх архівних органів, відграла свою культурну ролю трохи згодом, коли нарешті вона знайшла свого справжнього секретаря в стилі тих, що про них мріяв О. М. Лазаревський: я маю на увазі В. А. Модзалевського, на науковій діяльності якого, без сумніву, лежить відбиток впливу О. М. Лазаревського.

V.

Доля однієї найціннішої колекції української старовини як-найтісніше звязана з іменням О. М. Лазаревського. Я маю на увазі музей В. В. Тарновського в Чернігові. Б. Грінченко, що складав опис музею В. В. Тарновського, писав року 1899 до Чернігівської Губерніяльної Земської Управи: „Чѣмъ болѣ работаешь и детально съ нимъ знакомишься, тѣмъ все болѣ и болѣ убѣждаешься въ справедливости сообщеннаго прошлому губернскому собранію отзыва проф. В. Б. Антоновича, что другого такого музея нѣтъ и нѣтъ уже возможности собрать вторично подобную коллекцію“¹⁾.

„Трудно прослѣдитъ генезисъ музея В. В. Тарновскаго“, — каже автор замітки в К. Ст. — одно несомнѣнно, имъ всегда руководилъ духъ Шевченко“²⁾.

До цього треба додати, що тією спільною точкою, в якій перехрещувалися життєві шляхи О. М. Лазаревського й В. В. Тарновського, безперечно була пам'ять про Т. Г. Шевченка. „Для В. В. Тарновскаго Шевченко былъ своего рода культъ. Онъ дорожилъ каждою мелочью, каждымъ пустякомъ, относившимся къ личности поэта и его біографіи. Кто хоть разъ видѣлъ В. В. Тарновскаго за работой въ его кабинетѣ, тотъ никогда не забудеть... этого поломаннаго тяжкою болѣзнію, едва стоявшаго на ногахъ старика... всецѣло погруженнаго въ разборку, сортировку, подклейку своихъ драгоценностей — вырѣзокъ изъ газетъ и журналовъ, картинокъ и бумажекъ, относившихся къ памяти Т. Г. Шевченко“³⁾. Так зародилася одна з найдорожчих складових частин музею В. В. Тарновського — шевченківська колекція. На жаль, у наших руках немає листування В. В. Тарновського з О. М. Лазаревським⁴⁾, щоб простежити генезу музею В. В. Тарновського й обґрунтувати цілком ясне

¹⁾ Земск. Сборн. Черниг. губ. 1899, № 11, стор. 53.

²⁾ „Кіевская Старина“, т. LXXVIII, стор. 291. ³⁾ Там-же, стор. 288.

⁴⁾ Живучи в одному місті з середини 80-х років, О. М. і В. В. майже не листувалися. *Прим. ред.*

для нас твердження: думка поширити аматорську шевченківську колекцію до складеної за планом колекції національної старовини, що має широке громадське значіння, належить безперечно О. М. Лазаревському. На прикладі його стосунків до Г. О. Милорадовича ми бачимо, яку велику силу впливу він мав і як настирливо, вперто й планомірно переводив у життя через відповідних для певної мети людей думки, що його захоплювали. З В. В. Тарновським О. М. Лазаревський звязаний приятню, причому авторитет Лазаревського з його широчезними знаннями з української історії стояв високо й непорушно. Це утворювало ґрунт для постійного впливу Лазаревського. Цю нашу гадку цілком стверджує особа, що близько стояла до О. М. Лазаревського та В. В. Тарновського: „Роль А. М. Лазаревскаго при составленіи музея В. В. Тарновскаго вообще должна быть признана, особенно за послѣднее время, очень значительной. Онъ являлся главнымъ совѣтчикомъ В. В. Тарновскаго, онъ далъ ему много автографовъ, гравюръ, нѣкоторые изъ старинныхъ портретовъ, онъ побуждалъ В. В. Тарновскаго составить при музеѣ библиотеку и помогать ему въ этомъ, слѣдилъ за работой по описанію музея при жизни В. В. Тарновскаго, редактировалъ и корректировалъ каталогъ Шевченковской колекціи; ему же принадлежитъ мысль передать музей Черниговскому земству, куда послѣ долгихъ колебаній и завѣщаль его В. В. Тарновскій“¹⁾). Натиск на В. В. Тарновського особливо з боку київських організацій, як про це свідчить вищезгаданий Грінченків лист, безперечно був великий. Не дурно В. В. Тарновський вагався вибрати установу, якій міг-би довірити свою колекцію. Але переміг О. М. Лазаревський. І тут знати його ясну думку про утворення життєздатних місцевих установ і організацій, котрі були-б зацікавлені збирати, переховувати та науково обробляти місцеві пам'ятки. Року 1896 до Чернігівської Губерніяльної Земської Управи надійшла заява од В. В. Тарновського про бажання його передати у власність та завідування Чернігівському Губерніяльному Земству музей місцевої старовини, що він склав протягом усього свого життя²⁾). Розв'язано це питання не гладко. Спочатку питання гальмувалося тим, що дарувавши В. В. Тарновський вимовляв собі, щоб його колекція містилася в будинку Мазепи. Підчас земської сесії 1898 року на ім'я зібрання здобуто було нову заяву В. В. Тарновського; в цій заяві, стверджуючи попереднє рішення передати музей Чернігівському земству, він додає, що не обстоє вимоги вмістити музей неодмінно в будинкові Мазепи, коли для нього буде дано будинок, відповідний призначенню. Але даруючи він вимагає, щоб земство не мало права коли-небудь відчужати музей, переводити з Чернігова до иншого місця або міняти його характер, як місцевого історичного музею. Тут найенергійніше переведено основну ідею О. М. Лазаревського про місцеві музеї. Але на земському зібранні питання про приміщення для музею було відсунуте через принципове питання про саме

¹⁾ Ibid. 284.

²⁾ Земск. Сборн. Черн. губ. 1903. Февр., стор. 50.

право земства прийняти подарунок од В. В. Тарновського. Не заперечуючи цінності й високого наукового значіння подарунку, деякі гласні казали, що земство, завдання якого обмежуються обов'язком дбати за задоволення щоденних елементарних потреб людности, беручи на себе витрати що-до утримання музею, виходить з цих меж. Поки елементарні потреби людности не вдовольняються як слід, земство не повинно пнутися до задоволення вищих культурних інтересів і витратити кошти на такі дорогі установи, як оцей музей. А проте зібрання більшістю голосів ухвалило постанову попередніх сесій що-до прийняття подарунку В. В. Тарновського, але прийняти музею не встигло, бо Тарновський помер (13. VI. 1899 р.). У 3-му пункті духівниці В. В. Тарновського сказано: „Коллекцію мою малоросійських древностей, состоящую из оригинальных портретовъ и копій древнихъ картинъ, оружія, старопечатныхъ книгъ, архива, бібліотеки книгъ, относящихся къ Малороссіи, и прочихъ старинныхъ вещей, а также собраніе вещей, бумагъ, книгъ и всего, касающагося памяти поэта Шевченко, я завѣщаю въ собственность Черниговскому губернскому земству безъ права отчужденія и перемѣщенія ихъ изъ города Чернигова“. І в 7-му пункті духівниці: „душеприказчиками по исполненію сего завѣщанія прошу быть кн. Н. Д. Долгорукова, графа Г. А. Милорадовича и дворянина Ф. М. Уманца“¹⁾. 12 червня, як-раз напередодні смерті В. В. Тарновського О. М. Лазаревський писав до Милорадовича: „Запечаталъ и распечатываю снова письмо, чтобы добавить: сей часъ получилъ телеграмму отъ дочери В. В. Тарновскаго, что сей послѣдній ,почти безнадеженъ'. А вѣдь вы одинъ изъ двухъ душеприказчиковъ относительно завѣщанія музею Черниговскому земству. Мнѣ кажется, будетъ не лишнее, если вы, уѣзжая, напишете третьему душеприказчику Ф. М. Уманцу, что въ случаѣ смерти В. В. Т. ему нужно поѣхать въ Кіевъ“²⁾. І знов 21 червня: „Тарновскій умеръ... Мнѣ кажется, что вамъ, какъ душеприказчику относительно музею необходимо теперь же побывать въ Кіевѣ вмѣстѣ съ Уманцемъ и условиться относительно предварительнаго сохраненія музею и затѣмъ его принятія. Дѣло въ томъ, что музей нынѣ недостаточно обезпеченъ въ своей сохранности. По латыни можно бы сказать: caveant consules!..“³⁾. Через сполох, що його зчинив О. М. Лазаревський, земська управа вирішила прийняти музей від спадкоємців небіжчика. Це зробив один з виконавців духівниці Ф. М. Уманець, тодішній голова Чернігівської губерніяльної земської управи. За допомогою О. М. Лазаревського та проф. В. Б. Антоновича музею прийнято і розташовано на тимчасову схованку до 1 січня 1901 року в музеї Київського товариства старовини та мистецтв. Переобляти будинок колишньої ремісничої класи на приміщення для музею закінчено 1901 року, а остаточно попереношовано всі колекції земського музею імени В. В. Тарновського до цього пристосованого приміщення

¹⁾ Земск. Сборн. Черн. губ. 1899 № 8, стор. 61.

²⁾ Арх. Милор. Див. 365 стор.

³⁾ Ibid.

тільки в 1902 р., в рік смерти О. М. Лазаревського. За своєю духівницею О. М. Лазаревський відписав чернігівському губерніяльному земству, для його музею: п'ять давніх портретів, писаних на полотні, з них три портрети Шираїв, два чоловічих та один жіночий, які він набув у с. Спиридоновій-Буді, Новозибківського повіту, і два портрети Полетик — Г. А. Полетики та його дружини Олени, і рукописи: опис Новгородсіверського намісництва, 2 томи, та опис Чернігівського намісництва, що склав його Пашенко ¹⁾.

Як відомо, тепер усі музейні цінності Чернігова об'єднано в одне ціле. До Чернігівського державного музею увійшла й збірка В. В. Тарновського та музей Чернігівської архівної комісії, себ-то двох установ, що в повстанні й розвитку їх О. М. Лазаревський брав таку жваву участь.

Менш пощастило третьому чернігівському музеєві, що він його заснував. Я маю на увазі музей Чернігівського Губерніяльного Статистичного Комітету. В плані праць, що склав він, вступаючи на посаду секретаря комітету року 1865, є пункт про організацію при комітеті музею, який-би мав вигляд постійної виставки найхарактерніших виробів губернії ²⁾. В основу музею, на його думку, треба було покласти експонати Чернігівської сільсько-господарської виставки, що була того року в Чернігові. Виставка відбулася й музей організовано. Але через невідомі мені причини він, нарешті, опинився в підвалі будинку Мазепи, де я застав ще року 1923 нікчемні лишки моделів с.-г. машин, знаряддя, а так само уламки зубів мамута, то-що.

Тільки завдяки енергії О. М. Лазаревського з'явився на світ ще один музей на Чернігівщині. Я маю на увазі історичний архів і музей Конотопського повітового земства. Земське зібрання сесії 1899 р. постановило доручити управі виробити до дальших чергових зборів проект організації при Конотопському земстві місцевого історичного архіву та музею й просило гласного О. М. Лазаревського взяти участь у розробці цього питання. В засіданні 26 вересня 1900 р. заслухано проекта, що виробила земська управа за участю О. М. Лазаревського. Основні риси цього проекта полягають ось у чому:

I. Маючи на увазі зібрати й зберегти від знищення пам'ятки місцевої старовини, писані акти, речові предмети, справи й папери громадських установ, одне слово, всі ті дані, що так потрібні для вивчення й розуміння не тільки минулого, а й сучасного життя місцевого краю, бажано закласти при Конотопській земській управі збірку місцевої старовини або історичний музей.

II. а) До музею мають вступити всякі пам'ятки місцевої старовини, як писані, так і речові, а так само предмети, що хоч і становлять приналежність сучасного вжитку, але мають безпосередній зв'язок із старовиною.

б) У збірку писаних пам'яток мають увійти всякі історичні та юридичні акти, а саме: гетьманські універсали, офіційне та приватне листу-

¹⁾ Земск. Сбор. Черниг. губ. 1902. Ноябрь, стор. 157.

²⁾ Журналь Черниг. Губ. Стат. Комитета № 20 отъ 24 июля.

вання, купчі, духівниці до 1861 року. Сюди-ж мають увійти різні папери громадських установ, що збереглися по-за архівами, а так само справи місцевих мирових установ за час 1861—1863 рр.

в) Речові пам'ятки є старовинні ікони, різна зброя, речі хатнього вжитку, портрети, картини, то-що.

г) Предмети давнього виробництва: узор на одязі та на великодніх писанках, ганчарні вироби різних оригінальних форм.

д) Бажано зібрати в музей всі ті друковані твори, що мають за свої предмети історію місцевости Конотопського повіту та суміжних з ним.

е) Бажано зібрати відомості про ті, що є в повіті, могили, городища та інші пам'ятки, що залишилися на поверхні землі. При цьому дуже цікаво було-б здобути опис цих пам'яток з планом їхнього розпологу, причім на плані треба позначити річки та яри, що є близько цих пам'яток. У справі збирання відомостей про могили, городища та інші місцеві пам'ятки чимало допомогти можуть вчителі народніх шкіл; вони-ж могли-б збирати й пам'ятки народньої літератури: пісні, казки, приказки, то-що, збирання таких творів могло-б скласти окремий відділ у музеї. Земська управа повинна ознайомити людність повіту з метою організації музею та з його завданнями, а так само вживати всіх залежних од неї заходів що-до схову від знищення пам'яток місцевої старовини та що-до поповнення музею.

У цьому проекті звертає на себе увагу пункт б), на підставі якого, хоч-би ми й не знали автора проекту, ми-б пізнали в ньому О. М. Лазаревського. Це та-ж думка, що він її висловив у листі до Чернігівської Архівної Комісії, коли обрали його за почесного члена Комісії. Я не кажу вже про те, що такі широкі завдання культурно-історичного характеру міг поставити тільки він.

Земське зібрання, заслухавши цього проекта, постановило погодитися з доповіддю управи, поклато безпосереднє завідування музеєм, згідно з пропозицією гласного О. М. Лазаревського, на П. Н. Кандибу, прохаючи О. М. Лазаревського взяти активну участь в організації музею. Так народилася нова культурна установа, що існує й тепер. У дальшій долі організації Конотопського архіва-музею О. М. Лазаревський бере жваву участь. До завдань, що поставив він для Конотопського архіву-музею, слід віднести складання згідно з постановою земського зібрання від 24 вересня 1888 року, „пам'ятної книжки Конотопскаго земства за 1865—1890 гг.“, що в ній О. М. Лазаревський підсумував діяльність Конотопського земства за двадцятип'ятиріччя його існування. В постанові земського зібрання з приводу змісту цього збірника зазначено, що він має містити в собі не тільки історичний огляд різних галузів земського господарства, а й інші галузі, що близько стосуються історії та статистики Конотопського повіту¹⁾. Часткове виконання цього-ж завдання є видання, за пропозицією О. М. Лазаревського, його історично-географічного огляду Конотопського повіту¹⁾.

¹⁾ Журналь Конотоп. земск. собран. 1889 г.

²⁾ Журналь XXXI очередн. Конот. у. земск. собран. Кон. 1896.

В історії організації двох чернігівських культурно-освітніх установ звертає на себе увагу гармонійне злиття тих двох провідних стимулів, що про них ми говорили передніше: організуючий стимул у даному разі є інтерес до старовини, в широкому розумінні слова „любовь кь шпаргаламь“, разом з тим тут виступає на сцену мотив, що штовхнув його в 60-х роках на роботу в земських установах. Тут висувається вперед віра в організаторську та культурну роль земства й його завдання від задоволення елементарних щоденних потреб людности поширюються до задоволення вищих культурних запитів отієї людности.

VI.

Стежачи за керуючими стимулами праці О. М. Лазаревського що-до культурних цінностей Чернігівщини, ми констатували в ній „місцеві тенденції“. Нарешті, треба сказати дві слові про цю найхарактернішу рису його праці. В поняття „місцевий“ він укладав різний що-до кількості зміст. Яку-небудь „опись Конотопской сотни 1711 года“ він був охочий розглядати саме як Конотопську пам'ятку, що має бути цікава передусім конотопцям. Треба встановити певний звязок між цією пам'яткою та місцевим громадянством, чийого минулого ця пам'ятка стосується. Місцеве громадянство в особі відповідних організацій (напр. земство) повинно подбати, щоб зберегти цю пам'ятку (в музеї) та притягти до неї увагу ширших кіл (опублікувати). Поняття „місцевий“ поширюється кількісно що-до таких пам'яток, як напр. „Описание маестностей Черниговскаго полка“, збігаючись у даному разі з поняттям Чернігівщини. І нарешті, що-до таких пам'яток, як Рум'янцівський опис, поняття „місцевий“ є синонім поняття „український“, причім це останнє, як можна бачити з замітки з приводу листа Добротворського, визначають етнографічні прикмети. Культурний центр цього етнографічного цілого, на думку О. М. Лазаревського, є Київ. Київ з його історичним минулим, культурними скарбами та науковими силами був його слабістю. Туди, яко мога, треба стягувати культурні багатства. Там вони не лежатимуть мертвим баластом, бо є там наукові сили, що цікавляться опрацюванням питань української історії. Але Київ не може вбивати ініціативу по місцях... Так закінчується обсяг поняття „місцевий“. Міняючись що-до кількості залежно від територіяльного охоплення культурної пам'ятки, це поняття зостається незмінне, що-до якості, як цілком певний принцип. Отож це й є та точка, в якій схрещуються, з'єднуються й проймають один одного обидва керуючі стимули життя та діяльності О. М. Лазаревського.

Чернігів.

Року 1927. Квітень.
